

La crisi agrària del final del segle XIX i l'adaptació de l'explotació pagesa gallega

per Ramon Villares i Lourenzo Fernández Prieto*

1. Introducció

La crisi agrària del final del segle XIX és un fet de dimensió europea que ha merescut estudis molt sòlids des de la perspectiva de la història econòmica, que sempre és propícia a centrar les anàlisis en la dimensió quantitativa de la confrontació entre les agricultures europees i les ultramarines. Molts aspectes relatius a l'evolució dels preus agraris, l'evolució sectorial de la producció, la substitució de mercats o les polítiques aranzelàries han estat analitzats a diferents escales, com es pot veure en la millor actualització feta fins ara per la historiografia espanyola (GARRABOU 1988). Però també, com el mateix Garrabou recorda, romanen a la penombra «territoris inexplorats» que remetent, en general, a problemes d'índole social, a conflictes pagesos i a processos d'adaptació de les velles estructures agràries que potser només són susceptibles d'anàlisi a partir d'exemples regionals. Felicitment, aquest és un territori que a Galícia no podria considerar-se inexplorat, atesa la importància que hi assolí el sistema foral com a mode d'organitzar la propietat territorial i el relleu històric del moviment agrarista del primer terç del segle. És d'això que aquesta contribució vol ocupar-se, i afegir aquesta perspectiva d'altres anàlisis especialment agudes de la crisi agrària al sector ramader, que ja els coetanis consideraven el problema més específic de la Galícia del final del segle (CARMONA, DE LA PUENTE 1988).

Es tracta de saber quina és la relació que s'estableix entre un fenomen general (la crisi agrària), l'agricultura d'una petita regió europea que es caracteritza per l'hegemonia de la petita explotació i (arran de la mateixa crisi) de la petita propietat, la política agrària que assajà l'estat espanyol de la Restauració (generalment catalogada com a proteccionista) i, finalment, la capacitat d'organització societària d'una pagesia parcel·lària que, mitjançant el seu esforç associacionista, intentà afrontar un procés de doble direcció: esmorteir els efectes de la seva integració al mercat i, al mateix temps, participar-hi progressivament.

L'anàlisi d'aquests elements ens obligarà a subratllar especialment

* Ramon Villares i Lourenzo Fernández Prieto, Universitat de Santiago de Compostel·la.

tres aspectes. El primer és establir la incidència que tingué la crisi agrària sobre l'organització de la propietat territorial i les sortides que s'arbitraren en la direcció d'enfortir i consolidar la petita explotació parcel·lària. El segon aspecte fa referència a la reorientació de la política agrària estatal i la seva plasmació en un exemple regional concret. Per fi, el tercer àmbit que cal prendre en consideració és el de la posició activa que desenvolupen els sectors més dinàmics de la pagesia parcel·lària en una tasca d'autoorganització que condueix a la consecució d'instruments de mediació entre la seva estructura productiva i el mercat interior, regulant així, en una mena d'«economia moral» peculiar, la seva integració al sistema capitalista. Tanmateix, hem d'advertir que la gradació expositiva no suposa una cadència cronològica similar. La interrelació entre els efectes de constitució d'una propietat pagesa de la crisi agrària, l'autoorganització pagesa i el tomb de la política agrària estatal és constant i no es podria entendre aïlladament cadascun d'aquests fets, que, òbviament, tot i així, queden despullats de moltes altres vestimentes que no fa al cas de portar a col·lació.

2. *La incidència de la crisi a Galícia: propietarització uersus proletarització*

La influència que la crisi agrària (en especial pecuària) tingué sobre l'agricultura gallega és mesurable solament a terme mitjà, atesa la seva escassa integració al mercat, excepte en el cas de l'exportació ramadera a Anglaterra. Per aquesta raó vinculem el fet de la crisi amb processos de major profunditat, com són el de la propietarització pagesa o la renovació tècnica de l'estructura productiva. L'explicació d'això és molt simple: també a Galícia la crisi va ser el punt d'arrencada de profundes transformacions agràries que, en sentit quantitatiu, tenen una lectura anàloga a la que s'ha fet del conjunt de l'agricultura espanyola (GARRABOU 1988 i JIMÉNEZ BLANCO 1986).

Però abans de valorar aquests canvis operats a partir de la crisi agrària, convindria saber quina és la consciència que els coetanis tenen de la crisi i de les causes que la provoquen i, sobretot, si els seus efectes immediats varen tenir com a conseqüència una remodelació important del règim de propietat de la terra i de la seva distribució social.

Comencem analitzant la informació parlamentària recollida als volums de la *Crisis agrícola y pecuaria* el 1887. Si jutgem segons el nombre de respostes procedents de Galícia que va aplegar la comissió encarregada de l'estudi de la crisi, el ressò que aquesta va despertar a Galícia no fou molt ampli, tret del que fa referència a la qüestió ramadera, de la qual es va ocupar extensament la Sociedad Económica de Santiago en un text ben conegut. No obstant això, s'observen una sèrie

de coincidències en les respostes que denoten una opinió força generalitzada.

Prenguem dos indicadors: quines són, en opinió dels informants, les causes de la crisi agrària i, en segon lloc, quins remeis es podrien arbitrar per tal de superar-la. En relació amb el primer tema, les respostes resulten simptomàtiques. Les entitats corporatives (ajuntaments i organismes) insisteixen en el pes de les contribucions i en la fragmentació del terratge, amb referències menys unànimes al problema foral, mentre que els informants particulars criden, a més, l'atenció sobre altres fets, com són la ignorància del llaurador, l'endarreriment general de l'agricultura o les comunicacions dolentes. A aquestes causes de caire estructural se n'hi podrien afegir d'altres de més conjunturals, com la crisi vitícola a la comarca de Valdeorras o la mateixa competència ramadera exterior.

Si ja al diagnòstic hi ha una coincidència elevada, al repertori dels remeis que es proposen gairebé s'arriba a la unanimitat. El noranta per cent dels informants opina que la crisi agrària se solucionaria amb accions com el descens dels impostos, l'«aglomeració» de la propietat, la millora de les comunicacions i, com a punts més nous, amb la creació de granges i escoles agrícoles, el foment del crèdit rural o la constitució d'associacions. En suma, els coetanis tenien una consciència molt clara de la crisi agrària (ja ho havia advertit Montero Ríos al preàmbul del projecte de llei de Redempció de Foros del 1886) i dels nous rumbos que aquest sector hauria de prendre, sense recórrer especialment a la solució proteccionista més que per resoldre la crisi pecuària.

Ara bé, més enllà de les impressions recollides en aquesta informació parlamentària, hi ha altres àmbits possibles des dels quals pot apreciar-se la incidència de la crisi agrària. Entre aquests fixarem la nostra atenció en alguns resultats d'investigacions recents que, en general, no estan encara publicades. A partir d'aquests podrem enfocar millor l'anàlisi del procés d'accés a la propietat de la pagesia que, en la nostra opinió, constitueix a terme mitjà el resultat més important de la crisi.

La pregunta essencial que s'ha de respondre és si, essent coneguda la consciència que es tenia a Galícia de la crisi, els efectes d'aquesta sobre la petita explotació pagesa són congruents amb les causes denunciades. Dit d'una altra manera: es tracta de saber si el pes de les contribucions o la fragmentació de la propietat varen tenir com a conseqüència un abandó en massa de les explotacions per manca de pagament dels impostos, com s'esdevé en altres regions hispàniques (ROBLEDO 1988), o un procés de concentració dels patrimonis rurals, en una crisi selectiva de fortunes. La resposta, en termes generals, és negativa: la crisi agrària, a Galícia, va consolidar encara més la situació de les petites explotacions. A través d'alguns indicadors indirectes podrem sostenir millor aquest argument.

Tenim un primer exemple en la hisenda d'uns propietaris *hidalgos*

de la comarca orensana del Ribeiro, la comptabilitat particular dels quals pel que fa als préstecs, corresponent als anys 1881-1913, ha estat estudiada recentment per L. Domínguez (1991). La família dels Pardo concedeix nombrosos préstecs durant aquest període, que d'altra banda coincideix amb l'època de la crisi agrària i també vitícola. Però l'estratègia de la casa no denota cap procés d'acumulació de terres ni de desposseïció dels seus conveïns. Ben al contrari, els préstecs semblen tendir a garantir l'estabilitat d'aquestes petites explotacions i, per descomptat, a assegurar-se una reserva de mà d'obra disponible per a l'explotació directa dels Pardo, atès que la meitat dels préstecs es concedeixen a forers i renders de la casa.

Però potser encara és més significativa l'exposició de les causes que justifiquen la realització d'aquests préstecs, perquè la seva anàlisi revela que no suposen una erosió significativa de la petita propietat, sinó més aviat una manera de facilitar la seva pròpia reproducció. Així, més d'una quarta part dels préstecs es destinarien a l'adquisició d'*inputs* agraris (bestiar, insecticides, sofre...), una altra part equivalent a despeses de «representació simbòlica» al si de la comunitat (enterraments, casaments, ...) i, en proporcions menors, a comprar aliments. En canvi, per al pagament de les contribucions sols es destina l'u per cent dels préstecs de tot el període. No hi ha, en canvi, cap informació segons la qual aquest prestamista desnoni els seus deutors, centri terres i acumuli capital; sinó que, en una direcció inversa, la família anirà declinant progressivament a partir dels anys vint.

Un segon exemple, pres de la comarca de Santiago, confirma aquesta argumentació, per bé que des d'una perspectiva totalment diferent. Ja en l'anàlisi dels apèndixs dels amillaraments del període 1880-1941, realitzada per A. García Sexto (VILLARES 1988), s'observava que de les més de tres mil operacions de compra-venda de finques rústiques registrades en aquella font fiscal, el vuitanta per cent dels venedors i també dels compradors solament apareix esmentat una vegada, és a dir, que estem davant un autèntic minifundisme de les transaccions. Això vol dir que les transferències de terres no revelen cap tendència vers la concentració de la propietat, tot i tractar-se de llocs propers a l'aglomeració urbana de Compostel·la.

I una conclusió idèntica es pot col·legir de l'ampli mostrari de compra-vendes de terres de la comarca compostel·lana que ha realitzat Jorge G. Caramés en els protocols notarials de la ciutat de Santiago del període 1880-1899. El nombre de transferències de terres recollit és de més de dues mil operacions, cosa que, amb el mostreig del vint per cent, eleva la representativitat dels resultats a la vora de dotze mil compra-vendes. Doncs bé, gairebé els dos terços dels venedors, i una proporció una mica inferior dels compradors són qualificats com a pagesos. La qualificació no esquiva la possible acusació d'opacitat o absència de concreció. Però

una cosa sembla absolutament clara: que la majoria de les transferències de terres es fan entre persones anònimes o poc rellevants des del punt de vista social. A més, l'evolució durant el vintenni analitzat no permet de deduir canvis significatius en els comportaments de compradors i venedors.

Condicció social dels compradors i dels venedors de terres a la comarca de Santiago de Compostel·la (1880-1899).

<i>condició social</i>	<i>compradors</i>	<i>%</i>	<i>venedors</i>	<i>%</i>
pagesos	1.476	64,4	1.494	61,5
propietaris	276	12,0	303	12,5
professions/burgesos	234	10,2	183	7,5
artesans/assalariats	172	7,5	137	5,6
altres	134	5,9	312	12,9
Total	2.292	100,0	2.429	100,0

Elaboració pròpia sobre dades cedides per Jorge G. Caramés.

Solament en una quarta part dels casos enregistrats es coneixen les causes que porten els venedors a efectuar aquestes transaccions de terres. Però, tot i amb aquesta limitació, la informació resulta significativa. En efecte, el setanta per cent de les raons que s'esgrimeixen a l'escriptura notarial fan referència a deutes prèviament contrets o a préstecs no satisfets («pactes de retrovenda»). En canvi, són molt poc freqüents (al voltant d'un quinze per cent) les mencions de manca de pagament de contribucions com a raó de la venda. En conjunt, es poden resumir aquestes dades afirmant que, malgrat l'elevada mobilitat de la terra els anys finals del segle XIX, no es troben processos clars de la seva transferència d'uns grups socials a d'altres, sinó més aviat de redistribució o de reacomodament a l'interior de cadascun. I si observem la residència de compradors i venedors, també és majoritari un mateix veïnat per als uns i per als altres.

Els exemples que hem donat fins ara permeten, doncs, sostenir amb fonament que la crisi agrícola no derrota la petita explotació ni fomenta de manera substantiva una «aglomeració» de la propietat, tal com alguns informants sol·licitaven com a remei de la crisi. S'esdevé quasi el contrari: que importants patrimonis agraris, generalment basats en la percepció de rendes, s'esfondren en un nombre sens fi de petites parcel·les i explotacions. Casos com el de la casa d'Alba resulten ben simptomàtics. Mantingudes sense a penes minva de les rendes durant tot el segle XIX, i amb una proporció baixíssima de *falencias* o «rendes fallides» (poc més del

dos per cent); a partir de principis del segle XIX se succeeixen redempcions en massa de les rendes de les velles cases d'Andrade, Lemos i Monterrei, que ara estan integrades en el títol d'Alba (BAZ 1991), i una cosa semblant passa a molts altres patrimonis d'alta o mitjana noblesa. El procés de derrota del rendista i d'emergència del petit pagès com a propietari parcel·lari ja l'hem analitzat en un altre lloc (VILLARES 1982) i investigacions més recents refermen, amb més o menys matisos, aquest quadre general d'accés de la pagesia gallega a la plena propietat de la terra en el primer terç del segle actual (DOMÍNGUEZ 1991).

Per aquesta raó, podem defugir una referència detallada al procés d'accés a la propietat de la pagesia i, en canvi, al·ludir a algun altre aspecte que complementi aquesta panoràmica de triomf de la petita propietat pagesa en el marc de la crisi agrària del final del segle XIX. En efecte, la formació d'una agricultura de petits propietaris no descansa únicament en el procés de redempció de rendes forals i en la unificació de dominis que, en general, sols afecta l'espai cultivat (aproximadament, una quarta part del territori). La consolidació del pagès parcel·lari es reforça clarament amb el procés d'individualització dels espais comunals. La línia que segueixen les comunitats pageses gallegues per a la privatització dels *montes* fa força zigues-zagues, tant per la complexitat d'usos i titularitats com per l'intervencionisme estatal des de mitjan segle passat (BALBOA 1990). Però l'estratègia predominant no admet dubtes: els espais comunals varen ser individualitzats amb criteris coherents amb una agricultura de policonreu, cosa que vol dir que encara es legitima més la petita explotació.

Aquesta propietarització pagesa descansa en dos pilars ben fermes que fan referència al «dualisme», característic de l'espai agrari gallec, d'explotacions agràries i *montes*. I, a més, des del final del segle XIX s'eliminen ja de manera definitiva, a les comarques de l'interior, les pràctiques col·lectives d'explotació agrària i comença a perdre significat el sistema d'*agras*, com a instrument regulador dels conreus. Tot indica, doncs, que l'individualisme agrari s'obre pas en una societat rural la cohesió social de la qual tenia molt a veure amb la força de la comunitat pagesa.

Però aquesta és solament una de les conseqüències de la crisi agrària de la fi del segle. Aquesta onada d'individualisme agrari es complementa amb altres factors que acaben configurant una mena de «revolució agrícola» peculiar, que fon transformacions que en el conjunt de les agricultures europees han tingut una incidència temporal molt desigual (BARRACH 1988). Doncs, a aquesta aparició del petit propietari conreador directe, se li agrega una renovació tècnica de l'estructura productiva de l'agricultura gallega (FERNÁNDEZ PRIETO 1988), en què es combina l'acció estatal i l'autoorganització pagesa. Ens ocuparem d'això a continuació.

3. *La petita explotació, lloc per a la innovació*

Durant el segle XIX les propostes destinades a la racionalització productiva de l'agricultura de caire capitalista es varen pensar sempre per a la gran explotació; la realitat de l'economia pagesa mai no fou contemplada per qui teoritzava o intentava l'aplicació de la ciència a l'agricultura. L'obra de K. KAUTSKY sobre la «qüestió agrària» resumeix de manera clàssica aquesta postura. A Galícia es constata aquesta mateixa orientació basada en la idea que el desenvolupament del capitalisme a l'agricultura solament era possible en el marc de la gran explotació i per mitjà d'una burgesia agrària. També ací el paper d'experimentador es reserva únicament al gran propietari, considerat com el subjecte principal de la innovació. Aquesta identificació té l'origen en el model clàssic dels *improvers* o *gentlemenfarmers* anglesos, que va possibilitar les transformacions productives més ostensibles a les regions europees en què es forma la gran explotació capitalista el segle passat. Però en el nostre cas la formulació no supera el llinard quasi retòric de revista agronòmica il·lustrada, perquè les classes agràries gallegues de l'antic règim no aconseguiren la seva conversió en burgesia agrària ni, tampoc, una direcció efectiva del procés de producció de béns agraris.

La crisi del final del segle XIX fa prendre consciència que aquesta conversió és encara més impossible que abans, i obliga a modificar el subjecte de les propostes modernitzadores. En aquest sentit, s'evidencia una fractura aguda durant els dos darrers decennis del segle. Autors com Planellas, Sánchez Villamarín, Casares i d'altres de la «Revista Económica» (editada per la Sociedad Económica de Santiago els anys 1859-1864) formulaven propostes de transformació de l'agricultura en el marc de la gran explotació. Però des de l'última dècada del segle XIX dues circumstàncies directament relacionades amb la realitat de la crisi demostren que es trenca amb aquell model. La presa de consciència de sectors socials urbans sobre la importància per a Galícia del desenvolupament de l'agricultura; i la necessitat que aquest es produeixi en l'únic marc possible: la petita explotació parcel·lària, que s'ha assumit com l'única real i existent en massa.

La qüestió del subjecte social que ha de realitzar les millors productives no és irrellevant, puix que amb ella es ventila també la qüestió de quin és la classe dirigent agrària després de la revolució burgesa. En el cas gal·lec, la sortida de la crisi de la fi del segle determina el final de l'empat històric establert durant el segle XIX entre les dues classes que varen intentar consolidar el seu domini sobre la terra en el marc de la crisi de l'antic règim: una *fidalgúia* en decadència i una pagesia que s'aferma progressivament. Tot i que el paper innovador es reservés al *fidalgo*, cridat a ser gran propietari, des del final del segle es pren consciència que això és impossible en una agricultura en què la pagesia domina l'esfera productiva.

No obstant això, aquesta acceptació no és immediata, ja que la sublimació de l'agricultura científica fa difícil que els tècnics la identifiquin amb una pagesia que conceptuen com a ignorant i analfabeta. Els primers símptomes d'aquest canvi de concepció s'observen els anys vuitanta i els primers noranta; aleshores els arbitristes deixen de referir-se als suposats propietaris emprenedors i parlen dels llauradors rutinaris. Es comença a considerar culpables els cultivadors de l'absència d'una efectiva renovació productiva en la mateixa mesura que s'esfumen les possibilitats que aquesta pugui arribar a ser dirigida pels *propietaris*, tal com s'havia entès fins en aquell moment; però també a considerar-los els únics subjectes possibles-reals de la innovació productiva. Des de mitjan decenni de 1890 les propostes de transformació passen a pensar-se i a formular-se no per a una pretesa classe propietària, sinó per a una pagesia consolidada com l'únic subjecte real. Els continguts i l'orientació de revistes «modernistes» com «La Crónica del Trabajo» o «Prácticas Modernas» (1900-1905) demostren tant la presa de consciència de nous sectors urbans sobre els problemes de l'agricultura gallega, com l'acceptació de la realitat de la petita explotació pagesa.

Aquesta readaptació dels projectes de transformació capitalista —que comencen a pensar-se per a la petita explotació—, aquest canvi de subjecte és general a tot Europa en aquesta etapa. A les darreres dècades del segle XIX alguns autors (NOU 1967) es preocupaven d'adequar la teoria econòmica capitalista —que abans havia estat atenta només a la gran explotació— a les condicions de l'agricultura familiar. En aquest mateix període la petita explotació familiar es consolida amb força no sols al nord peninsular, sinó també a les diverses regions europees com Dinamarca o l'est dels Països Baixos (VAN ZANDEN 1985).

Aquesta identificació del subjecte de la innovació és el primer indicador de les noves coordenades polítiques, econòmiques i socials que a Galícia, com a d'altres regions europees, afavoreixen la consolidació històrica de la petita explotació pagesa. En el cas galleg es combinen la fortalesa històrica de la petita explotació, amb el règim de propietat de tipus foral majoritari, la pèrdua de legitimitat del rendista, l'emigració en massa a Amèrica i la progressiva integració de la pagesia a l'estructura política de la Restauració, que combina la pràctica del sufragi universal masculí amb l'existència d'una oligarquia política. Pel que fa a aquesta qüestió, pararem esment en dos aspectes de gran significat per tal de comprendre l'abast de les conseqüències d'una crisi que a Galícia remou hisendes i consciències. Es tracta de les noves directrius de la política agrària estatal i de les característiques del procés d'autoorganització pagesa. Ambdues qüestions són essencials per a comprendre la consolidació de la petita propietat pagesa gallega.

4. *La política agrària estatal: un canvi de rumb significatiu*

Abans que la crisi del final del segle XIX fes sentir els seus efectes hi havia paleses dificultats per a la renovació productiva agrícola a tot Europa. Tal com observa M. Tracy (1964), en una obra ja clàssica, es constata un endarreriment tecnològic força generalitzat en un context en què no existien encara competidors extraeuropeus. L'acord sobre aquest punt és tal que fins i tot qui en altre temps havia estat un gran defensor del caràcter revolucionari dels canvis experimentats per l'agricultura anglesa, G. E. Mingay (1989), insisteix recentment sobre la seva relativització abans de la crisi del final del segle XIX.

Com a conseqüència de la crisi veiem modificar-se la mateixa concepció de la innovació a l'estat espanyol, en el context d'una més gran preocupació governamental per les pràctiques agràries que, segons opinió de M. Tracy, és comuna a tot Europa. No ens referim a les polítiques aranzelàries, sinó a l'articulació d'esforços governamentals a favor del *progrés productiu* agrícola. Qüestió aquesta que ens interessa especialment per tal com a través seu s'observa tant la reacció estatal davant la crisi, com la voluntat de l'estat d'atendre els únics sectors rurals que, pel fet de controlar la producció, tenen capacitat real per a garantir aquest *progrés*. Una pagesia que, a més, prendrà una importància política decisiva des de l'aplicació del sufragi universal masculí a partir del 1890.

Sense una societat civil formada per agents amb capacitat per a pilotar iniciatives de transformació de la producció agrària, el paper de l'estat es converteix en quelcom fonamental als països que, com Galícia, no varen conèixer durant el segle passat l'actuació d'organitzacions de propietaris, de la qual hi ha tan abundosos exemples a l'agricultura europea (MALATESTA i FUMIAN); ni tampoc, per tant, els resultats de llur actuació. Precisament en configurar-se la pagesia com l'únic subjecte possible i en concretar-se la preocupació estatal per la renovació productiva, és a dir, després de la crisi del final del segle, serà quan començarà a fer-se possible l'aplicació dels programes reformistes. La definitiva construcció de l'entramat institucional de la innovació des del final dels anys vuitanta a Espanya constitueix una part important de les respostes institucionals davant la crisi. Com afirma J. A. Durán (1988), el mateix interrogatori de la *Crisis agrícola y pecuaria* demostra que les preocupacions i les solucions proposades van més enllà del simple proteccionisme. De fet, a diferència de la indefinició que va caracteritzar tot el segle XIX, a partir dels anys vuitanta s'impulsa l'acció estatal en aquest terreny amb la creació d'instruments per a dur-la a terme. La instal·lació, en aquests anys, de les Granjas Agrícolas d'experimentació no té precedent, i es va convertir en la clau d'un entramat institucional que donà fruits al llarg del primer terç del present segle. La reorganització del Servicio Agronómico el 1903

i la successiva creació de Campos de Experiencias i Estaciones de Agricultura (més de vint-i-cinc a Galícia), Paradas de Sementales, Laboratorios de Análisis; la revitalització de les Jefaturas Agronómicas provincials, la creació el 1911 de les Inspecciones Provinciales de Higiene Pecuaria i, el 1912, de la Dirección General de Agricultura, Minas y Montes, de la qual definitivament se separen les competències d'indústria i de comerç, permeten de percebre la voluntat governamental de crear uns instruments reals d'intervenció modernitzadora. En aquest sentit, l'administració agrària espanyola segueix, per bé que a distància, el camí escomès per altres països europeus (FUMIAN 1983).

Després de la crisi del final del segle XIX l'intervencionisme estatal a l'agricultura s'estén a tot Europa com una opció per tal de garantir la competència tècnica i el desenvolupament productiu en el marc del capitalisme. La seva acció és determinant en les transformacions tècniques experimentades des d'aleshores, que no són producte exclusiu del mercat, sinó de decisions polítiques deliberades (MUSSELLA 1988). Sense perjudici de la contribució de la societat a la creació de la infraestructura institucional de la innovació, els centres d'experimentació-difusió creats des del darrer quart del segle XIX són la concreció pràctica de la iniciativa estatal per a la transformació agropecuària en tots els països capitalistes. Durant el segle XX la investigació i la difusió agropecuària serà, majoritàriament, competència dels estats. Aquest intervencionisme governamental es deixa sentir fins i tot a la mateixa Gran Bretanya (HOLMES 1988), on la iniciativa privada havia estat en altres temps prou eficaç en tots els camps (ALTER 1987).

Això no obstant, la creació d'aquest entramat institucional no és una qüestió exclusivament tècnica, puix que hi ha una intenció política subjacent que convé definir. Cal emmarcar aquestes orientacions noves dins d'una alternativa conservadora als problemes que ocasiona el desenvolupament del capitalisme a l'agricultura, i es configura històricament com a instrument de la reforma agrària tècnica que persegueix l'estat liberal i que té com a finalitat alleujar tensions socials i impedir sortides més radicals i menys concordants amb els interessos de les classes i dirigents, temoroses de la difusió del socialisme. El seu objectiu és ajudar (o pressionar) els agricultors a adequar-se a l'increment de la competitivitat al mercat mundial, racionalitzar i sistematitzar llurs explotacions en un sentit capitalista, incrementant la productivitat de llurs terres i la rendabilitat de llurs explotacions. Aquest compromís es constata simultàniament a diverses latituds: als Estats Units (ROSENBERG 1971) i a Suïssa, on l'economista Laur reformula la teoria empresarial capitalista per tal d'adaptar-la a les condicions de l'economia pagesa suïssa. Però ens interessen particularment les propostes del moviment social catòlic per la seva repercussió a l'estat espanyol. Les seqüeles de la crisi varen conduir a la formació

d'una resposta catòlica als problemes agraris en relació amb la productivitat agrícola i la pobresa pagesa (PIVA 1981) que va il·lustrar les propostes de molts governs conservadors. El catolicisme agrari, per mitjà de tècnics com Stanislao Solari, s'identifica amb la química agrícola fent un ús estrictament catòlic d'algunes teories agronòmiques.

Per tant, les raons polítiques, i no solament les productives, orienten les noves preocupacions estatals enquadrades en les reformulacions del final del segle a tot Europa. Entre aquestes cal destacar l'entestament per a adaptar la realitat de la petita explotació familiar a un context capitalista en què resisteix, però per al qual no està preparada. Obstinació que es registra en molts països després que aquella demostrí la seva capacitat de permanència. El seu manteniment interessa, a més, per raons d'estabilitat social, després de comprovar els resultats calamitosos de la proletarització i la depauperació pageses. La seva adequació a les condicions del capitalisme es fa necessària per raons de competència productiva. A Itàlia, el moviment social catòlic donà suport decididament a l'alternativa de la petita propietat conreada directament, davant altres possibilitats, des del 1907 (ZANINELLI 1981); i la primera democràcia cristiana era ja contundent pel que fa al cas en el seu programa del 1899 (MIOZZI 1981).

El que s'observa és que els estats s'aboquen, des dels darrers anys del segle XIX, per tal d'induir a la millora de les condicions productives, atenent de manera molt especial l'anteriorment repudiada petita explotació pagesa. I així ho comprovem també a Galícia, on, amb un protagonisme més gran que en altres regions europees, la petita explotació pagesa surt reforçada després de la crisi. Però aquest vigor de la petita explotació no seria explicable sense aquesta política de suport estatal i, naturalment, sense la capacitat associativa del camperolat.

5. *L'associacionisme agrari: un procés d'autoorganització pagesa*

En els anys posteriors a la crisi la pagesia gallega comença a organitzar-se segons models propis de la societat civil que fins aleshores li eren totalment desconeguts. Connectada amb l'accés a la propietat de la pagesia que abans indicàvem, l'autoorganització assenyalava adequadament les característiques d'aquest procés d'adaptació de la pagesia gallega a les noves condicions derivades de la crisi i del desenvolupament del capitalisme a l'agricultura, la penetració de les quals en el sector estigué mediatitzada i àdhuc limitada per les estructures de la petita explotació (ARTIAGA i altres 1991). L'articulació associativa dels sectors més dinàmics de la pagesia no és, certament, el menys important dels canvis del final del segle. Des de la crisi finisecular, el triomf de la pagesia a Galícia es fa sentir a tots els nivells. Tot passa a mesurar-se en la petita escala de la

pagesia: les preocupacions, les propostes reformistes i, potser la cosa més important, l'organització, que s'adapta als marcs socials tradicionals —llogaret i parròquia— del medi rural gallec. Si bé no s'havien ordit a Galícia les agrupacions civils de propietaris el segle XIX, aclaparades per les mateixes dificultats que varen impedir el domini *fidalgo* de la terra, ara comencen a fer-ho les dels pagesos, impulsades per sectors mesocràtics republicans i sectors pagesos aculturitzats en l'emigració i en el treball urbà.

Com no podia ser menys, l'organització societària comença pel sector ramader, el més afectat per la crisi agrària pel que fa a la comercialització. De la frustrada proposta d'una Sociedad de Seguros Mutuos Ganaderos, d'àmbit gallec, que va elaborar la Sociedad Económica Compostelana els anys seixanta, es passa a les *mútues ramaderes* parroquials, que es creen a les comarques costeres al final dels anys vuitanta: Caldas de Reis, 1886; Culleredo, 1887 (DURÁN 1977). Aquestes mútues estaven arrelades a les pràctiques comunitàries pageses i constituïren un instrument modern d'organització destinat a minorar les pèrdues derivades de les morts del bestiar boví; producte que fins aleshores garantia uns molt bons ingressos a les famílies pageses i del qual s'estava perdent, precisament aquells anys, el que havia estat un mercat fidel, l'anglès, des de mitjan segle XIX. Aquestes mútues seran l'antecedent immediat de l'associacionisme agrari de les dècades següents, concretat en les Sociedades de Agricultores, i el primer pas en l'adequació a la mesura de la pagesia dels espais d'organització, que s'empeteixen a mesura que aquest s'aferma. Des d'aleshores el seu nombre creix de manera continuada i s'estén de les comarques costeres cap a les de l'interior.

Creació de societats a la província de la Corunya (1895 - 1919)

<i>total</i>	<i>any</i>	<i>asseguraces mútues</i>	<i>societats d'agricultors</i>
3	1895-1899	3	—
7	1900-1904	5	2
53	1905-1909	15	38
53	1910-1914	28	25

Font: Elaboració pròpia a partir del *Registro de Asociaciones del Gobierno Civil de A Coruña* (Arquivo do Reino de Galicia).

Igual com les societats de Seguros Mutuos, les d'agricultors que es creen des del 1895 (moltes amb seccions d'assegurança mútua) manifesten una vocació d'intervenció en el mercat. Juntament amb els coneguts objectius contra el caciquisme i antiforals, llurs estatuts i llur activitat

denoten el compromís per millorar l'articulació de l'agricultura pagesa amb el capitalisme garantint el màxim control a les esferes de la producció i la comercialització. Pel que fa a la primera, la determinació d'aconseguir una agricultura més competitiva per mitjà de l'adopció de nous i millors mitjans de producció és present en la majoria d'aquestes entitats, i destaca l'interès per la millora ramadera. Pel que fa a la segona, es palesa la voluntat de convertir les agràries en instrument d'intermediació mercantil per a la pagesia: tant per a la compra de mitjans de producció com per a la venda directa dels seus productes. Tots els estatuts insisteixen en aquestes dues vessants amb diferents fórmules. El 1912 la cooperativa de consum de San Xoán de Piñeiro (Mugardos) afirma que pretén «*facilitar los productos de mayor consumo sin adulteraciones, comprándolos directamente en las fábricas y almacenes ... tanto abonos minerales como todo lo concerniente a ferretería*». Per la seva part, la Sociedad de Agricultores del Burgo y Temple (Culleredo) aspira, el 1907, «*que los productos de los agricultores asociados compitan en calidad en todos los mercados del mundo*». Expressions similars a aquesta se'n troben pertot arreu. L'entestament en la substitució dels intermediaris ens parla precisament de la intenció d'esmoreir els efectes del capitalisme sobre l'economia pagesa, cosa que afavoreix els llauradors més implicats en el mercat, però, subsidiàriament, també els sectors menys relacionats amb el mercat.

Per mitjà de les societats es feren passes importants, coherents amb aquestes propostes, com ja hem tingut ocasió de demostrar (FERNÁNDEZ PRIETO 1990). Els esforços per eliminar els detestables intermediaris varen donar un resultat notable en el cas de la compra de les llavors, els estris i, per damunt de tot, dels adobs, comerç en què els petits distribuïdors feien l'agost adulterant i manipulant fraudulentament els productes. La Federació Agraria de Ortigueira va arribar a convertir-se, a principis dels anys vint, en la importadora exclusiva de productes de la casa holandesa *Abonos Medem* per a aquella comarca cantàbrica, i del 1922 al 1934 va comercialitzar directament entre els seus socis unes 6.000 tones de fertilitzants (ROSENDE 1988). Però els esforços més grans de les societats varen centrar-se en la venda directa dels seus productes. Els primers intents de venda de bestiar (principal font d'ingressos del pagès) en els centres de consum, desplaçant tractants i ramblers, són de la primera dècada del segle i a poc a poc es converteixen en l'objectiu comú de tot el moviment societari gallec. La Federación Ortegana, que començà el 1913 enviant 72 caps de bestiar al mercat madrileny per un import de 25.100 pts; assolí l'any 1920 els 580 caps de bestiar destinats als mercats de Madrid i Barcelona per un import de 272.000 pessetes. Per la seva banda, les Federaciones Católico Agrarias gallegues exportaren directament gairebé 19.000 caps de bestiar en 1928-29 per un import superior als 6,3 milions de pessetes (MARTÍNEZ 1989). Aquest tipus d'activitats, amb una

fortuna i intensitat desiguals, dominen la trajectòria del moviment societatari a tot Galícia des dels seus orígens fins a la seva desarticulació després de la guerra civil.

Aquests objectius cooperatius unificaren l'activitat de totes les societats, des de les catòliques a les anarquistes, amb independència de llur vinculació política. Esmorteir els efectes del capitalisme i millorar l'articulació amb el mercat apareixen, doncs, com a fins prioritaris. L'associacionisme agrari galleg, amb el seu fort component cooperatiu, se'ns presenta així com la forma moderna d'organització que la pagesia va aprofitar per tal d'intentar determinar la manera de penetrar el capitalisme a l'agricultura després de la crisi del final del segle XIX i contribuï a garantir que la petita producció pagesa es convertís, definitivament, en una via per al desenvolupament del capitalisme a l'agricultura. Es tracta d'un fenomen de dimensions europees: A. Sabio (1990) observa una orientació anàloga en el cas de les organitzacions de petits productors italianes i alemanyes que es creen i es consoliden en els anys del final del segle. Per la seva part, Henrique Hervés (1991) insisteix en el fet que el sorgiment del societarisme galleg s'ha de relacionar amb processos de mobilització que afecten altres pagesies europees, des de la Land League irlandesa (patró mític de la lluita gallega) fins als agrarismes escandinaus, passant pels diversos populismes i camperolismes de l'Europa oriental i l'expansió del cooperativisme agrícola a tota l'Europa del nord-oest.

Però el procés d'articulació social de la pagesia està, a més, en relació amb canvis socials i polítics de gran transcendència situats fora de l'esfera de la pagesia. Convé parar esment en el fet que la sortida de la crisi del final del segle XIX coincideix amb les noves condicions polítiques que estableix la Restauració en una situació ja consolidada. Dues mesures governamentals transcendents varen tenir una importància cabdal per al sorgiment de l'agrarisme, que afavoria objectivament la petita pagesia i la seva capacitat d'adaptació: la llei d'Asociaciones del 1886 i la implantació del sufragi universal masculí el 1890. Així, la pagesia, que surt enfortida de la crisi finisecular, es converteix en la destinatària privilegiada de les interpel·lacions ideològiques i de l'esforç organitzatiu dels grups socials i polítics que pugnen per una modificació de les estructures polítiques de la Restauració. I, entre aquests, a més dels liberals dinàstics, es mostraren especialment actius els sectors mesocràtics vilatans i urbans, que postulaven una modificació de l'equilibri de poder expressat en el règim canovista. Aquest és l'esquema que ha pogut reconstruir H. Hervés (1991) en un estudi microanalític de la comarca pontevedresa de Val do Tea (O Condado). En l'àmbit local es pot observar, a més, que els diversos projectes agraristes, malgrat llur diferent pàtina ideològica, miren d'hegemonitzar la participació política de la pagesia, i serveixen d'aquesta manera no sols d'instruments de mediació econòmica, sinó també política.

Diverses circumstàncies i estratègies conflueixen al canvi de segle en la potenciació del petit pagès parcel·lari. Per una banda, la seva pròpia afirmació per a resistir millor que altres grups socials agraris les conseqüències de la crisi el situa al centre de tots els projectes. Així, es beneficia de la resposta estatal a la crisi, centrada en una reforma agrària tècnica destinada a millorar la seva competència productiva i evitar la proletarització i les seves seqüeles. El societarisme es revela, a més, com el millor instrument per a garantir-ne l'adaptació a les noves condicions de penetració del capitalisme, en un procés en què conflueixen les mateixes necessitats de consolidació amb els interessos de sectors mesocràtics de convertir-lo en massa de maniobra electoral. Els resultats de tot aquest procés són ben coneguts: l'agricultura gallega, després del viratge propiciat per la crisi finisecular, experimenta una progressiva adaptació al capitalisme i mostra que el paper de la petita explotació podia resoldre, si més no a curt terme, *aporías* que la teoria econòmica clàssica s'havia resistit a acceptar. No és freqüent que el pagès parcel·lari se surti amb la seva, de manera que el preu d'aquest èxit ha estat molt elevat. Això és quelcom que solament ara, en aquesta nova conjuntura finisecular, acabem de descobrir...

Traducció d'Elena GRAU

BIBLIOGRAFIA

- ALTER 1987 Peter ALTER, *The Reluctant Patron. Science and the State in Britain, 1850-1900* (Oxford, Berg, 1987)
- ARTIAGA i altres 1991 A. ARTIAGA i altres, *Agricultura y capitalismo en Galicia. Una perspectiva histórica*, dins P. SAAVEDRA i R. VILLARES (eds.), *Señores y campesinos en la España contemporánea* (1991) (Barcelona, Crítica, en premsa).
- BALBOA 1990 X. BALBOA, *O monte en Galicia* (Vigo, Edicións Xerais, 1990).
- BAIROCH 1989 P. BAIROCH, *Les trois révolutions agricoles du monde développé: rendements et productivité de 1880 à 1935*, «Annales, E. S. C.», 1 (1989).
- BAZ 1991 M. J. BAZ VICENTE, *El patrimonio de la casa de Alba en Galicia* (1991) (Lugo, Diput. Provincial, en premsa).
- DOMÍNGUEZ 1991 L. DOMÍNGUEZ, *Transformacions agrarias na comarca do Ribeiro nos séculos XIX e XX*, tesi doctoral (inèdita) (Dp. d'Història Contemporània, Universitat de Santiago 1991).
- DURÁN 1977 J. A. DURÁN, *Agrarismo y movilización campesina en el País Gallego (1875-1912)* (Madrid, Siglo XXI, 1977).
- DURÁN 1988 J. A. DURÁN, *La crisis agrícola y pecuaria de 1887 en la Historia de España. Un debate centenario*, «Agricultura y Sociedad», núm. 47 (1988), ps. 255-293.
- FERNÁNDEZ PRIETO 1988 L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Estado e sociedade no proceso de renovación tecnolóxica da agricultura galega, 1900-1936*, dins R. VILLARES (ed.), *Donos de seu. Estudos de Historia Agraria de Galicia* (Barcelona, Sotelo Blanco, 1988).
- FERNÁNDEZ PRIETO 1991 L. FERNÁNDEZ PRIETO, *A renovación tecnolóxica da agricultura galega (1850-1939). Estado, sociedade e innovación nunha economía campesiña*, tesi doctoral (Departament d'Història Contemporània, Santiago de Compostel·la 1991).
- FUMIAN 1990 Carlo FUMIAN, *Il governo dell'agricoltura in Italia e in Francia, 1914-1940*, «Italia Contemporánea», núm. 151-152 (1990).
- GARRABOU 1988 R. GARRABOU (ed.), *La crisis agraria del siglo XIX* (Barcelona, Crítica, 1988).
- HERVÉS 1991 Henrique HERVÉS SAITAR, *Agrarismo e societarismo campesiño no Val do Tea, 1900-1936*, tesina de llicenciatura (inèdita) (Departament d'Història Contemporània, Santiago 1991).

- HOLMES 1988 Colin J. HOLMES, *Science and the Farmer: the Development of the Agricultural Advisory Service in England and Wales, 1900-1939*, «Agricultural History Review», núm. 36, I (1988).
- JIMÉNEZ BLANCO 1986 J. I. JIMÉNEZ BLANCO, *Introducción*, dins GARRABOU, BARCIELA, JIMÉNEZ BLANCO (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. III (Barcelona, Crítica, 1986).
- MARTÍNEZ LÓPEZ 1989 Alberte MARTÍNEZ LÓPEZ, *O cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega, 1900-1943* (Pontevedra, Diputació Provincial, 1989).
- MINGAY 1989 G. E. MINGAY, *Conclusion: The Progress of Agriculture*, dins G. E. MINGAY (ed.), *The Agrarian History of England and Wales* (Cambridge, C. U. P., 1989).
- MIOZZI 1981 V. M. MIOZZI, *Confederazione Generale di Cultivatori Diretti*, dins *Dizionario Storico del Movimento Cattolico in Italia*, I/2 (Torí, Marietti, 1981).
- MUSSELA 1988 Luigi MUSSELA, *La modernizzazione tecnica del Mezzogiorno rurale e l'azione del Ministero di Agricoltura (1878-1896)*, «Studi Storici», núm. 1 (1988).
- NOU 1967 Joseph NOU, *Studies in the Development of Agricultural Economics in Europe* (Uppsala 1967).
- PIVA 1981 Francesco PIVA, *Movimento cattolico e questione agraria*, dins *Dizionario Storico del Movimento Cattolico in Italia*, I/2 (Torí, Marietti, 1981).
- ROSENBERG 1971 Charles E. ROSENBERG, *Science, Technology and Economic Growth: the Case of the Agricultural Experiment Stations Scientist, 1875-1914*, «Agricultural History», vol. 45 (1971).
- ROSENDE 1988 A. M. ROSENDE FERNÁNDEZ, *O agrarismo na comarca do Ortegal (1893-1936). A loita pola modernización da agricultura* (la Corunya, Edicións do Castro, 1988).
- SABIO Alberto SABIO ALCUTEN, *Las organizaciones agrarias alemanas e italianas (1870-1940). Dinámica innovadora y sombras de Antiguo Régimen*, pro. ms.
- TRACY 1964 M. TRACY, *Agriculture un Western Europe. Crisis and adaptation since 1880* (Londres, J. Calpe, 1964).
- VAN ZANDEN 1988 J. L. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkering van de Nederlandse Landbouw in de nepentiende eeuw, 1800-1914* (Economic Development of Agriculture in the Netherlands) (Wageningen 1988).
- VILLARES 1982 R. VILLARES, *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Madrid, Siglo XXI, 1982).

VILLARES 1988

R. VILLARES (ed.), *Donos de sen. Estudos de Historia Agraria de Galicia* (Barcelona, Sotelo Blanco, 1988).

ZANINELLI 1981

Sergio ZANINELLI, *Il Sindicalismo cattolico*, dins *Dizionario Storico del Movimento Cattolico in Italia*, 1/1 (Torí, Marietti, 1981).